

GYÖRGY PÉTER

LOURMARIN, FARKASRÉT, PORT BOU, A LISTA (II.)

3. A tenger és az ég

„Nehezebb a névtelenek emlékezetét tisztelni, mint a híres emberekét.
A történelmi konstrukció a névtelenek emlékezetének van szentelve.”¹⁹

„Emlékezetünk tárházában lassanként pontatlan kifejezéseink láncolata,
melyben semmi sem marad mindabból, amit valóban átéltünk,
ez a láncolat adja a gondolatainkat, az életünket, a valóságot.”²⁰

■ Amikor Walter Benjaminsz már nem volt többé helye Párizsban, úgy remélte, eljut Amerikába.²¹ Végül utolsónak bizonyult, 1940 szeptemberében végződött útja a szabadság helyett a szabadon választott halálba vezetett. Egy kisebb csoporttal kelt át a Pireneusokon, s mint azt a szökést szervező Lisa Fittko hosszú évtizedekkel később németül, majd angolul is megjelent emlékiratában leírta, Benjamin a hegyeken át egy nehéz kézitáskát cipelt, benne egy, mint azt ő maga hangsúlyozta, a saját életénél fontosabbnak tartott kézirattal. A sokszor, sokak által keresett legendás táskának nyoma veszett, Benjamin életműve nem lett gazdagabb az immár visszavonhatatlanul ismeretlen remekművel. Benjamin és útítársai szeptember 25-én értek a francia–spanyol határra, ahonnan Lisa Fittko, feladata végeztével, visszatért Franciaországba. Benjamin többek között a fiával együtt menekülő, ugyancsak német Henny Gurlanddal együtt megérkezett Port Bou-ba, ahol éjszákára szállást kaptak a Hotel Franciában. Benjamin papírai nem voltak rendben: a nemzetiszocialista állam az országot elhagyó (német) zsidó emigránsoktól megvonta az állampolgárságot, s ez a Spanyolországból történő kiutasítással fenyegetett. Benjaminsz az akkor már New Yorkban működő Institut für Sozialforschung (azaz többek között Horkheimer és Adorno) segítségével volt amerikai beutazó vízumra, csak épp a Barcelonába való eljutáshoz szükséges átutazó vízum hiányzott – jövátételtenül. 26-án reggel Benjamin a szobájába hívta Henny Gurlandot, elmondta, hogy halálos adag morfiumot vett be, s átadott egy neki és egy Adornónak írt levelet. Az eredeti, elveszett levélben Gurland későbbi rekonstrukciója szerint Benjamin az öngyilkosság elkerülhetetlenségéről számolt volna be.

A helyi orvos – Ramón Vila Moreno – megállapította a halál beálltát, majd Henny Gurland öt évre kifizette a helyi – katolikus – temetőben a sírhelyet a plébánosnak, bizonyos Andrés Freixának. Amikor Hannah Arendt pár hónappal később elment Port Bou-ba, hogy megkeresse Benjamin sírját, nem találta. Minden bizonnyal az történhetett, amit Michael Taussig amerikai antropológus *Benjamin's Grave* című tanulmányában felvet: „Van azonban egy részlet, mely segítségünkre lehet itt, és szorosan összefügg a névadással: halálakor Walter Benjamin nem zsidóként, hanem római katolikusként tüntették fel a hivatalos jegyzőkönyvben, Benjamin Walter néven (ahogy azt a nemrégiben létrehozott Port Bou-i Walter Benjamin Múzeumban őrzött dokumentum tanúsítja). Egészen pontosan Dr. Ben-

jamin Walter néven. Így aztán a temető katolikusoknak fenntartott részében temették el, vagyis korántsem névtelenül: teste is olyanná vált, amilyenné a sírja, hamis kereszténnyé, hamis névvel.”²² 1940-ben, Spanyolországban, egy katolikus temetőben saját nevén eltemetni egy ismeretlen, öngyilkossá lett német zsidót nem volt sem magától értetődő, sem egyszerű feladat.

1945-ben, miután lejárt a Henny Gurland által kifizetett sírhely, vélhetően nem volt senki, aki meghosszabbítsa azt, így Benjamin földi maradványai tömegsírba kerültek. A Franco-diktatúra idején a továbbiakban senki sem foglalkozott az esettel. Ma már eldönthetetlen, hogy egyszerűen nem volt, aki emlékezzen a történetekre, vagy politikai kérdés lett volna belőle. A háború utáni első évtizedekben Benjamin nevét legfeljebb egykori barátai, illetve a németül olvasó kulturális elit ismerte. Mai hírneve – mint arra Hannah Arendt is rámutat – utólagos, s a Port Bou-i szimbolikus síremlék is ennek eredménye.

Franco 1975-ben halt meg. 1979-ben a temető falánál egy rusztikus kő előtt elhelyeztek egy emléktáblát a *Történetfilozófiai tézisekből* vett idézettel: „Nincs olyan dokumentuma a kultúrának, amely ne volna egyben a barbárságnak is dokumentuma.”²³ A szerény méretű emlékművön, amelynek szövege több mint rejtelmes, számos kő, kavics van elhelyezve. Az idézet befolyásolta, azt is mondhatjuk: a feliratok tekintetében mindenképp kényszerpályára terelte az izraeli szobrász, Dani Karavan 1994. május 15-én, *Passages – Homage to Walter Benjamin* címmel felavatott emlékművét, amelyben építészetiileg semmi közös nincsen az 1979-es emléktáblával, a szövege ugyanakkor mégiscsak némiképp kényszerűen kell hogy kövesse azt. A két emlékmű együttes jelentése kihatott a Port Bou-i temető emlékeztetőtörténeti helyzetére és jelentőségére.

A katalóniai kormány és a Német Szövetségi Köztársaság által finanszírozott síremlék drámai megoldással él: a temető területén kívül mintegy megismétli a hegyoldali temető emelkedő lépcsősorát. A hegyoldali részben a föld alatt átmetező, majd a szabadban folytatódó zárt kortenacél folyosó, mint azt Michael Taussig lenyűgöző elemzésében írja, *a tengert köti össze az éggel*. A hegyoldali bejáratról lefelé elindulva a tengerig, pontosabban a tenger fölé jutnánk el, ha a passzázs végét a víz fölé kiugró zárt kockában nem zárna el egy hatalmas üveglap, melybe több nyelven belemarva a névtelenek emlékezetből való kiszorítottságának a fenti mottóban szereplő tétele olvasható. S amennyire utóbb nehezen volt értelmezhető az 1979-es szöveg, olyan félreérthetetlen s magának az emlékműnek az önkritikai interpretációja egyben az 1994-ben felavatott idézet.

Ott van továbbá a láthatatlan felirat is. Mene – tekel – ufarszin. S persze nem maga Benjamin, hanem a későn születettek, mindannyian, a zárandoklatok példáját követjük. Az emlékezetből való aktív részesedést ígérő „túra” valójában Benjamin Pireneusokon át vezető menekülési kísérletének persziflázsa: elvégre a koncentrációs táborok látogatói sem tudják elválasztani rossz közérzetüket és jó szándékukat. Port Bou építészeti nagyvonalúsága, a tenger és az ég közé zárt történelmi emlékezet munkájának reménytelenségét és szükségszerűségét érzéki tapasztalatáá lefordító s végül mégis *a nyelv által megszabott világba visszavezető* kettősség olyan kihívás, amelynek nehéz ellenállnunk, s amelyről minden bizonynyal elég nehéz elfeledkezni. Azaz az öngyilkosságba menekülő Benjamin szövegei semmi másra nem valók, mint részben a perceptuális illúzió lehetetlenné tételére, részben a temető történetének „helyreállítására”.

Mert az nem kérdés, hogy Benjamin a nevek és a névtelenek, az emlékezet kiváltsága és az elfelejtettség visszavonhatatlanságának vitájában ugyanúgy és ugyanott áll, mint Camus, aki apja sírjánál elég félreérthetetlenül fogalmazott. „Senki sem ismerte, csak az anyja, ő azonban elfelejtette. Ebben biztos volt. És ismeretlenül halt meg azon a földön, melyen csak áthaladt, ismeretlenül.”²⁴

Dani Karavan 1994-ben létrehozta azt a teret, amely éppoly pontos, mint amilyen költői; ha a tér teremtését tekintjük a feladatnak, akkor „másolata”, ha tetszik, eltérő léptékű és stílusú másolata a temető lépcsősorának, amelyet óvnak, körülvesznek a helyi halottak. Ha a temető valóban olyasfajta hely, mint azt Rosenzweig fent idézett levelében leírta, akkor egyszerre van a föld alatt, és idefent: az élet részeként tekintett sírkövekben és a halottat elevennek tekintő képzeletünkben.

Port Bou-ban, Dani Karavan emlékművében, Walter Benjamins életműve és öngyilkossága²⁵ után hosszú évekkel kialakult kultusza egyik fontos terét ismerhetjük fel. S közben nincs meg, nem tudjuk, hol van mindaz, ami valaha a teste volt, ami legkésőbb 1945 óta felismerhetetlenül összekeveredett Katalónia földjével, mindössze a bizonyosság maradt meg. „*És mégis itt állt.*”

A Dani Karavan által teremtett tér, amelyet Benjamin két mondata zár le, lehetetlenné teszi, hogy egykori munkája, az életműve által garantált végső akarata ellenére, őt magát a hatalom védte bensőségből részesedő kiválasztottak – Orwell kifejezésével a Belső Párt tagjai – közé emelje át. Az is igaz persze, hogy Benjamin életműve kiváló kortársai, közvetlen barátai, így Horkheimer, Adorno és Hannah Arendt szemében is elég szabálytalan volt ahhoz,²⁶ hogy a rá való emlékezés se férjen bele a köztéri szobrászat bármelyik hagyományos zsánerébe, kellemesen sikeres megoldásába. Mint azt a Párizsban élő fordító, szerkesztő, publicista Roger Gauthman is írta Berlinből: „Amikor kiértem a Walter Benjamin Platzra, azt hittem, rossz helyen járok. Nem azt, hogy eltévedtem vagy hogy elnéztem valamit a térképen – magával a térrel nem stimmelt valami. Tágas teret láttam magam előtt, mindkét végét kis betonoszlopok jelölték, hogy gépjárművel ne lehessen behajtani, egyenletesen kövezett járdát láttam és egy szelíden csörgedező szökőkutat, mely a Platzot két oldalról határoló épületek között terült el. Ez a két, többféle célra szolgáló, nyolcemeletes épület szűrkén simult bele az összképbe. Az oszloposorral tarkított földszinten boltok és éttermek. Minden jellegtelen és összehangolt volt, akár egy fókuszcsoporthoz. A tér nem keltett rossz benyomást – csak éppen az volt az érzésem, senki sem sajnálná, ha valamilyen okból egyszer csak mindenestül átalakítanák. Főképpen pedig nem mondott semmit Walter Benjaminról, a labirintushoz hasonló városok nagy felfedezőjéről, a nyilvános terek magánéletének teoretikusáról, a pszichogeográfia egyik atyjáról. Itt aztán nyoma sem volt minotaurusoknak.”²⁷

Azaz, mint Dani Karavan pontosan felismerte, a spanyolországi kisváros temetőjében, pontosabban annak közvetlen közelében az építészeti párbeszédként érthető emlékmű, szemben az angol *memorial* kifejezéssel, a német emlékezetpolitika rossz közérzete, illetve a nemzetiszocialista múlttal való szembenézés állandó feszültsége miatt számos, bonyolult viszonyban álló kifejezés mögötti valóságos építmények kérdését teszi megkerülhetetlenné. A saját múltjával küzdő Németország, a holokausztot a jelenébe és a jövőjébe beleépítő Izrael és Port Bou a Benjamin-emlékmű mentén határosak. (A *memorial* német megfelelője, pontosabban az arra használt kifejezések, így a *Denkmal*, *Mahnmal*, *Gedenkstätte*, *Lern und Gedenkort*, *Erinnerungsort* helyes használatának kérdése körül újra és újra fellángol a vita, és a különböző korszakokban létrehozott temetők utóélete ebben a folyamatos nyilvános vitában különösen releváns.)

Ami nagyon valószínű, az mindössze annyi, hogy Benjamin „földi maradványai”, pontosabban azok minden bizonnyal felismerhetetlen maradékai ma is valahol a temető területén vannak a föld alatt. A létrehozandó emlékmű tehát nem utalhat pontosan a sírhelyre, ezért is volt bölcs döntés a temető területén kívülre helyezni. Ennek megfelelően ugyanis nem az épített tér egyes pontjaival áll közvetlen párbeszédben, hanem magával az egésszel: a természettel, illetve a magára maradt s mindenkién a saját habitusának megfelelően működő emlékezettel. Az országhatár 1940-ben előbb a reményt jelentette, majd a halált. A tenger csend-

je, a hullámok zúgása, a sziklákról visszaverődő víztömeg morajlása, a végtelen távolságok, a történelmet nem ismerő terek, a történelmen kívüli idők és közben pár méterrel odébb a modern emberi történet vége, az egyetlen építmény a temető és valahol abban annak a lénynek a maradványai, akinek nemcsak neve, nemcsak becsvágya volt, hanem olvasói: újabb és újabb nemzedékek tagjai különböző nyelveken lapozzák fel azokat a könyveket, amelyeket elődeik is. A természet, a történelem és a túlvilág határa egy helyen. Michael Taussig – okkal – attól tartott, hogy Port Bou hamis bizonyosság, tehát egy történelmi zárandoklat célpontja lehet. Úgy vélem azonban, a sötét kortenacél folyosó végén, a hirtelen fényben, az üveglap mögött állni, jó esetben egyedül, mégiscsak az igazi fordulat lehetőségét hordozza magában. Nincs nehezebb vagy lehetetlenebb, mint elképzelnünk egy valaha élő embert holtan, miközben néhány fényképet és egypár könyvet ismerünk tőle. Megeshet, hogy eltérő tapasztalatokra teszünk szert azon a helyen: a közöny, a megfahottság, a reszketés vagy a sértődöttség határán túlmenő bosszúvágytól, pontosabban tehetetlen cselekvési kényszertől lesújtottan jövünk el. És bármikor visszafordulhatunk.

4. A Lista²⁸ – az ismeretlen halott

■ A berlini fal „összeomlásával”, az addig kettéosztott városon túlmutató jelentésének eltűnésével, Berlin nyilvános tereinek szabadtéri múzeumként „örzött” műemlékké válásával egy új korszak szimbolikus kezdete kapta meg földrajzi közép-pontját. Berlin hosszú évtizedek után felzárkózhatott Párizs és London mellé, s a német főváros immár az 1989 utáni Európa szimbolikus fővárosa szerepének megfelelően alakítja múltját és jövőjét. Az Európán belüli határok rövid évtizedek alatt láthatatlanná váltak, a schengeni övezeten belül élő új nemzedékek számára a „határátlépés” gyakorlata ismeretlen tapasztalat, egy eltűnt történelmi korszak emléke lett.²⁹

Ugyanakkor mindezzel majdnem egy időben az Európai Unió úgymond „külső” határain a menekültek ezrei, majd tízezrei tűntek és tűnnek el ma is nyom nélkül, azaz fulladtak bele a Földközi-tengerbe. A határon történő halál (*border death*) olyan spektakulár, amelyről ugyanakkor és ugyanott, folyamatosan két párhuzamos értelmezés zajlik egymástól teljesen függetlenül. Az egyikben a menekültek egy humanitárius katasztrófa áldozatai, a másikban a migráció absztrakt kérdésével, tehát biztonságpolitikai megfontolásokkal állunk szemben. A két értelmezés érvrendszerének, valóságfogalmának politikai-filozófiai kontextusa radikálisan eltér egymástól. Az alábbiakban nem foglalkozom a két normatív állítás közti viszony elemzésével, tekintettel arra, hogy nem a külső határon élek, s nem csak személyes tapasztalataimról írok – ami pedig a magyar határt védő kerítést illeti, az valójában a posztberlini új Falak egyike, dísztet a kegyetlenség politikai színházainak egyikében Európa közepén.

Az én kérdésem, szoros összefüggésben a fentiekkel, a kulturális rituálék, az emberi maradványokról való gondolkodás és gondoskodás mikéntje. Részben a halál előtti egyenlőség és egyenlőtlenség, részben a halott testtel való bánásmódok közti radikális eltérések működése, amely ama bizonyos virtuális, de közben mégis létezőnek tűnő „európai identitás”, tehát e sokrétegű, bonyolultan összefüggő meggyőződés- és szokásrendszer tudomásul nem vett, de létező katasztrófája. Mindezen részben az élőknek járó segítségnyújtás megtagadásának mára uralkodóvá váló kulturális, politikai normáit, részben a láthatatlanná tett halottakat, *a halál meg nem történtté tételének gyakorlatát értem*, amely praxis következményeivel számos társadalomtudós³⁰ és jelentős kortárs művész foglalkozik.

Egy hiányzó ember valahol a földön valamely közösség tagja volt, ez kétségtelen tény. Nyilvánvalóan így van ez azokkal az emberekkel is, akik a Földközi-ten-

gerben fulladtak meg, bár azok számára, akik holttestüket fellelték, akár a vízben, akár valamely ország tengerpartján, teljesen ismeretlenek. Mi, akik itt élünk, itt is remélünk meghalni, továbbá azt is reméljük, hogy valamely általunk vagy a hozzáunk tartozó hátramaradottak által elfogadott módon fogunk helyet kapni abban a térben, amelyet temetőnek ismerünk, s ahol megszokott, azaz magától értetődő, hogy a nevek, a születés és a halál időpontja egymás mellett szerepelnek. Azaz, ahogyan azt Connie Francis 1960-as slágeréből több nemzedék tudja: *Everybody's Somebody's Fool*, mindenki valaki bolondja. Azaz az európai temetőkben – jó esetben, többnyire s hosszabb időn át – mindenki valaki halottja. Ezeket a tereket, az emlékeztörténet különböző korszakainak nagy és kis színpadait, megannyi összefüggés tartja egyben: személyes ismeretségtől a vallási közösségekhez tartozás vagy épp annak kideríthetatlensége, a hírnév és a kevesek számára ismert személyesség, a különböző kulturális azonosságok és különbségek sűrű hálózata. S persze a temetőknek is megvan a maguk életkora, haláluk időpontja, vagyis fel-tárásuk ideje, régészeti leleté válásuk pillanata.

Azok a közösségek, amelyek tagjai elhagyni kényszerültek a szülőföldjüket, Európától távoli országokban, földrészekben voltak otthon, s ők maguk sokszor DNS-adathordozókká változtak át. A nevüket vesztett, becsült életkoruk alapján „azonosított”, mindössze nemüket megőrző, néma holttestekről igen gyakran még azt sem tudjuk, vajon honnan menekülhettek el. Annyi bizonyos, hogy *máshol* hiányoznak és *másoknak*. Miként írhatnák másként, mint többes szám első személyben, azaz annak a virtuális és bonyolult, tanult és anyanyelvek között átjárást kereső, nem homogén kulturális-politikai közösségnek egyik tagjaként, amely ismeretlen emberek sorsáért felel – pontosabban nem felel, mert a számos retorikát használó, eltérő nyelveken folyó vitáktól függetlenül a maga abszurd módján a „cuius regio, eius religio” hagyományát kell követnünk. A *mi területünkön* – ha minden igaz – a mi hagyományaink szerint élünk, s ha itt fulladtak meg vagy pusztultak el, akkor ugyan kinek másnak, ha nem nekünk kell eltemetnünk őket. Ez igen ritkán és bonyolult körülmények között történik meg: innen a mi válságunk, és a saját kulturális identitásunk alapkérdése, hogy miként gyászoljuk meg azokat, akikről számtalan, már-már mitikus elbeszélést olvashattunk, dokumentumfilmeket is láthattunk, de róluk magukról, egyedi és egyszeri lényükről nem sokat vagy épp semmit sem tudunk.

Miként gyászoljuk meg azokat, akiket mi temetünk el, és teljesen ismeretlenek lévén, gyászoló gyülekezet sincs, s nem is hiányoznak senkinek? Zavarunk feloldhatatlan. Itt „nyugszanak”, de máshol hiányoznak; hiányzik lezáratlan történetük, a temetetlen, temetésre váró holtak hiánya nem egykönnyen felejthető. Itt „lelték halálukat”, és máshol, egy másik időszámításban, egy idegen galaktika mélyén valaki naponta várja, hogy hírt kapjon róluk, azokról, akik már nem beszélnek soha többé, s akikről mi sem beszélünk többé.

Pontos vizsgálati módja ez a közösségekről alkotott fogalmaink gyakorlati igazságának, a saját énünk felépítéséről alkotott képzeink valóságának. Idegeneket eltemetni bármelyikünket akaratlanul is pappá teszi, ha tetszik, „felszenteli”, mert valahonnan el és át kellene vennünk azt a nyelvet, azt a tudást, azt a hagyományt, amely végső soron bárkit Isten teremtményének tekint. Az épp ott adódó vallási, egyházi vagy kulturális hagyomány, azaz a gyakorlatban működő önazonosság bármely képviselője saját hite, meggyőződése érvényességével vagy összeomlásával szembesül, amikor idegeneket, ismeretleneket temet el, velünk azonos lényeket, mert egyikünk sem jogosult arra, hogy kétségbe vonja a Teremtő szándékát vagy a véletlent. „Nem tudom” – ennek a mondatnak itt kell hogy jusson egy kis hely.

Ha mindez igaz is: egy temetés mégsem más, mint egy konszenzuális konstrukció eredménye, amelynek gyakorlatában, liturgiájában nincs sok mód az eltérésre. A temetésen tanúsított önfegyelem a közösséghez tartozás nyilvánvalóvá tétele.

Azaz a temetés a gyász próbája: akit nem érint meg a halott némasága, és mit sem tart a személyes veszteségről, annak nehéz a dolga. Bármelyikünknek az, ha olyan embert kell temetnünk, akinek DNS-azonosítása az egyetlen, amibe kapaszkodhatunk. Testeket, történetük nélküli testeket is el kell temetnünk, ez vitán felül van. Hogy mit jelent egy ilyen alkalom, azt nem tudom. Én a hiten kívül nevelkedtem, de az a gyanúm, hogy az ismeretlen temetésének zavara az önvizsgálat kényszerű gyakorlata. S akkor ott van még a Földközi-tengerben elveszett, vízbe fulladt halottak temetésének kérdése. Miként temethetünk el valakit, akiről mindössze egy nyomtatott vagy on-line létező listán szerepel egy név, vagy még az sem. N. N. – ennyi. Ugyan miként kell és miként lehet megemlékeznünk több emberről, akik egyszerre veszttek oda egy elsüllyedt hajóban. Itt áll elő a zavar, az önvizsgálat, a gyászra való tanult képességünk működésképtelensége, a hiány értelmezhetetlensége és a kötelesség, a *minden holttestnek kijáró emberi megbecsülés rituáléjának kötelessége*. Együtt és külön. Milyen jóvátehetetlen és egyedi esemény az, amely nemegyszer saját hagyományának másolata csupán. Az N. N. feliratú, technikai azonosítószámokkal ellátott sírokkal teli temetőben Szicíliában és Lesbosz szigetén. Mintha egy radikális performansz ismétlődne újra és újra. Egyes mozzanataiban hasonlóképp volt ez Benjamin esetében, akit végül talán csakugyan dr. Benjamin Walterként temethettek el, s ez volt a fejfájára írva 1940 és 1945 között, míg belőle magából is nem lett olyasféle ismeretlen egy tömegsírbán, amilyen halandókról beszélünk akkor, amikor a Földközi-tengerről magáról beszélünk mint temetőről. A közhely színéváltozásának vagyunk a tanúi.

Banu Cennetodlu Amszterdamban élő török fotográfus, politikai aktivista 2006 óta foglalkozik a UNITED for Intercultural Action által 1993 óta gyűjtött adatok, vagyis az Európa határain életüket vesztett menekülők listájának vizuális reprezentációjával, tehát nyilvános terekben való kiállításával. Tizennégy éve foglalkozik a Földközi-tenger temetőjében elveszett halottak évről évre emelkedő számaival, s nem a vég és a végzet közötti összefüggésekkel, azaz filozófiai kérdésekkel, nem azzal, mennyiben alakítja életünket és végünket a bűn mint sors- és életese-mény. Cennetodlu ehelyett egy felettébb gyakorlati problémával találja magát szemközt újra meg újra. *Mit jelentenek azok a listák, amelyek jelentős része így szól: A halottak megtalálása: 29. 05. 2017. Számuk: 30. Nevük, koruk, nemük: N. N. Származási helyük: ismeretlen. A halál oka: két holttestet találtak, huszonnyolc hiányzik, megfulladtak vagy pánikba estek, ahogyan a líbiai hajó elsüllyedt.* Forrás: Voice of America / US News.

Ahogy az azt a kanadai képzőművésznak, Alexander Massourasnak, az *Art Monthly* képviselőjének adott interjújában³¹ Cennetodlu mondta: „Csak leírni próbálom a dolgot: múlt ősszel, amely nehéz időszak volt számomra, sokat gondolkodtam a halálon, erre személyes okom is volt, de az is, hogy akkor már hosszú évek óta dolgoztam *A Listával*, a menedéket keresők halálának dokumentumaival, és épp a *Der Tagesspiegel* című német újságnak készítettem belőle egy szerkesztett változatot. Az anyám pedig júliusban halt meg. Sok éve próbáltam hangot adni valaminek vagy beszélni a hallgatásra ítélt és halott emberek helyett, miközben jól tudtam, hogy ez lehetetlen. És arra jutottam, hogy az egyetlen érdekes és értelmes dolog abban, amit csinálni próbálok, az ennek a lehetetlenségnek a tudatosítása. Bármit is csinálok, abból semmi sem lesz igaz, mert itt nincs mit tenni. Én itt vagyok, ők pedig ott. Vagyis nincs mód az igazi képviseletükre, egyszerűen nincs rá mód.”

2019. április 1-jén 36 570 halottat tartott nyilván a UNITED for Intercultural Action honlapja. S valóban, mint Cennetodlu mondja, a lista léte önmagában több mint nyugtalanító egyrészt az emelkedő számok, másrészt az azonosíthatatlan áldozatok miatt. E lista legitimitását riasztó „természete” okozhatja – már ha bárki

tudomást venne róla. De nem sokan figyelnek rá. A tengerben eltűnt holtak és a név nélküli táblákkal ellátott temetőkhöz „nyugvók” mind a feloldhatatlan és értelmezhetetlen büntudat tereit lakják be, vagy azok hiányaival mennek egy mel-lékutcában.

Egy általam elkövetett bűnért megfizetnem rendjén való is lehet; ha a bűnt bűnnek el nem ismerem, lázadással is felelhetek. Azonban egy általunk még csak nem is tudott bűnért érzett büntudat, rossz lelkiismeret – feloldhatatlan kérdés. Ez már nem az Antigóné-történet. Ez mindannyiunk közösségének, közösségünk ürességének a valósága. A néma halottak fenyegetése, akik soha nem akartak nekünk rosszat, s most már nem is akarhatnak. Csak épp a haláluk lehetetlenné teszi, hogy jók legyünk. Pontosabban lehetetlenné teszi, hogy a jó és igaz élet kérdését valós kérdésnek tekintsük. Mi már azt sem tudjuk, hogy mit és mikor, mi-ként és ki ellen követtünk el. S a felelősség kiismerhetetlensége, a döntés pillana-tának felismerhetetlensége, a szolidaritás elmulasztásának értelmezhetetlensége, az életünk etikai kérdéseire szükséges konszenzus, tagadás, tudás, tudatlanság: mind lehetetlen kihívás, kísértés és menekülés magunk előtt.

Lourmarin, Farkasrét, Port Bou – mind Antigóné örökségének terei. A Lista ha-lottainak nincs helye a világunkban, s ennek beismerése éppolyan reménytelen, mint a tagadása.³²

■ JEGYZETEK

19. Walter Benjamin: *Paralipomena zu den Thesen Über den Begriff der Geschichte. Gesammelte Schriften*. I. 3. Kiad. Rolf Tiedemann – Hermann Schweppenhäuser. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991. A 691–704. oldalhoz tartozó jegyzetek, 1241.

20. Marcel Proust: *A megtalált idő*. Ford. Jancsó Júlia. Atlantisz, Bp., 2009. 228.

21. „Walter Benjamin, aki Amerikába készült emigrálni, szeptember 26-án a francia–spanyol határon oltotta ki saját életét.” Walter Benjamin: *Illuminations*. Szerk., bev. Hannah Arendt. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1968. 17–18. Arendt bevezető esszéje először a *New Yorker*-ben jelent meg, 1968. október 19-én. A szöveg német változata számos ponton eltér a Benjaminget az amerikai közön-ség számára bemutatni hivatott angol közléstől. Ami a menekülés kérdésével, tervezésével kapcsola-tos részeket illeti, azok azonosak. Vö. *Arendt und Benjamin. Texte, Briefe, Dokumente*, kiad. Detlev Schötker Erdnut Wizisla, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, Frankfurt am Main, 2006. 45–99. Az utolsó út történetét rögzítette a Marseille-ben dolgozó amerikai újságíró, Varian Mackey Fry „border project”-jében, azaz zsidómentő munkájában részt vevő, a többek között Benjaminget is a Pireneusokon átszelő Lisa Fittko (1909-ben Eckstein Erzsébetként Ungváron született, családja a nemzetiszocializmus előtti években Berlinbe költözött; Hans Fittkóval kötött házassága után végül, több állomást követően maga is az Egyesült Államokban élte le hosszú életét). Vö. Lisa Fittko: *Mein Weg über die Pyrenäen*. Carl Hansen, München, 1985; *Escape Through the Pyrenees*. Northwestern UP, Chicago, 1991: *Old Benjamin*, 103–117.

22. Michael Taussig: *Benjamin's Grave*. University of Chicago Press, Chicago, 2006. 5.

23. Benjamin, mint Hannah Arendt írta egy Adornónak szóló levelében, nem sokkal a halála előtt rá-bízott egy példányt, amelynek másolatát 1941-ben New Yorkba érkezése után átadta Adornónak. 1967. január 30-írott levelében megemlíti, hogy az Institut für Sozialforschung 1942-ben kézirat gya-nánt kiadott emlékkönyvében, illetve az utóbb megjelent reprintben a VII. tétel *nem* szerepelt, amint a „Schriften”-ben sem. Mindkét kiadásból hiányzik tehát az a tétel, amely Port Bou-ban az 1979-es síremlék szövege. Adorno válasza – feltehetően okkal – a Benjamin által barátainak adott, küldött kéz- és gépiratok közti eltérésre utalt vissza. *Arendt und Benjamin*, id. kiad., 175.

24. *Az első ember*, id. kiad., 34.

25. Benjamingnak az öngyilkossághoz való viszonyában meghatározó része volt fiatalkori barátja, Fritz Heinle és annak szerelme, Rika Seligson 1914. augusztus 8-án éjjel, a háború elleni tiltakozás nevé-ben elkövetett közös öngyilkosságának, melyről Benjamin másnap értesült. Ezt követően hosszú év-tizedeken át összesen 73 „Heinle-szonettet” írt, melyeket 1940-ben, mielőtt elhagyta Párizst, számos más, fontos kézírrattal együtt Georges Bataille segítségével a Bibliothèque Nationale-ban hagyott. A szonettek végül 1981-ben Giorgio Agamben találta meg. Vö. Walter Benjamin: *Sonette*. Heraus-gegeben und mit einem Nachwort von Rolf Tiedemann. Bibliothek Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986; Walter Benjamin: *Sonnets*, Translated and with commentary by Carl Skoggaard, Pilot Editions, Quebec, 2015. Vö. Burkhard Lindner: *Benjamin-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*, Stuttgart–Weimar, Metzler, 2006.

26. „Ahhoz, hogy adekvát módon beszélhessünk Benjamin művéről és róla mint szerzőről bevett fo-galmainkat használva, először számos negatív állítást kell tennünk: erudíciója nagy volt, de tárgya-nak nem volt szaktudósa, szövegekkel és azok értelmezésével foglalkozott, de nem volt filológus, nem a vallás vonzotta mérhetetlenül, hanem a teológia és az a fajta teológiai értelmezés, amely a szö-veget szentnek tekinti, mégsem volt teológus, a Biblia pedig nem érdekelte különösebben; született író volt, legfőbb ambíciójává azonban egy olyan mű létrehozása vált, amely csak és kizárólag idéze-

tekből áll [...] megkísérlek rámutatni arra, hogy költői módon gondolkodott, de se költő nem volt, se filozófus.” Hannah Arendt bevezetőjét lásd Benjamin: *Illuminations*. id. kiad., 3–4. Más kérdés, hogy mindez olykor igaz volt magára Arendtre is.

27. Roger Gathman: *Dreaming of Walter Benjamin on Walter Benjamin Platz. Tourism Lit: A tortured seer's lost metropolis in Berlin*. Book Film Globe 2018. augusztus 12. <https://bookandfilmglobe.com/creators/dreaming-of-walter-benjamin-on-walter-benjamin-platz/>, utolsó letöltés: 2020. március 31. Gathman a *Berlini gyermekkor a századforduló tájánra*, majd a kényszerű emigrációra, végül a Harris angol légimarsall által szétbombázott Berlinre utal. Benjamin népszerű témája a kortárs művészetnek is. Vö. Siah Armaiani: *Glass Front Porch for Walter Benjamin*: legutóbb kiállítva a Hamburger Bahnhof állandó kiállításán, *Hello World, Revision Einer Sammlung*, 2018.

28. Die Liste 33 293 Namen, 33 293 Schicksale, 33 293 Tote – die Künstlerin Banu Cennetodlu erinnert an Menschen, die auf der Flucht nach Europa gestorben sind, *Der Tagesspiegel*. Berlin, Donnerstag, 9. november 2017.

29. Vö. Sonnevend Júlia: *Határok nélkül – a berlini fal ledöntésének története a globális médiában*. Corvina, Bp., 2018. A zavaros, kiismerhetetlen eseményből napok alatt – a globális média normáinak, pillanatnyi érdekeinek megfelelően – azóta is érvényes mítosz lett, ennek megfelelően egy kulturális tér politikai átalakulásának eseményei az „első pillanattól” az univerzális történelem kontextusában nyertek értelmezést, s persze ezt a kontextust e mítosz maga is megerősítette.

30. Lásd például *Border Deaths. Causes, Dynamics and Consequences of Migration-related Mortality*. Szerk. Paolo Cuttitta, Tamara Last. Amsterdam UP, Amsterdam, 2020; Stefanie Grant: „*Identity unknown*”: *migrant deaths at the sea*. Forced Migration Review 2011. 10. 11., lásd <https://www.fmreview.org/technology/grant>, utolsó letöltés 2020. május 3.

31. Lásd <https://www.artmonthly.co.uk/magazine/site/issue/jul-aug-2018>, letöltve 2020. május 10.

32. Köszönettel tartozom Morcsányi Gézának, Schmal Alexandrának a szöveg szerkesztéséért, Beck Andrásnak a fordításért.

